

М.П. РИБАК, В.Ф. ПОКИНЬЧЕРЕДА, І.Д. ЙОНАШ, М.М. РИБАК, М.Р. КУЗЬМІНСЬКИЙ
Карпатський біосферний заповідник
м. Рахів, 90600, Україна

РЕАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПЦІЇ СТАЛОГО РОЗВИТКУ В МЕЖАХ КАРПАТСЬКОГО БІОСФЕРНОГО РЕЗЕРВАТУ

Рибак М.П., Покиньючерета В.Ф., Йонаш І.Д., Рибак М.М., Кузьмінський М.Р. **Реалізація концепції сталого розвитку у межах Карпатського біосферного резервату.** – Природа Карпат: науковий щорічник Карпатського біосферного заповідника та Інституту екології Карпат НАН України. – 2020. – №1 (5). – С. 94–102.

У статті йдеться про напрацювання адміністрації Карпатського біосферного заповідника в реалізації концепції сталого розвитку на території Карпатського біосферного резервату як складової Всесвітньої мережі біосферних резерватів у рамках програми ЮНЕСКО "Людина і біосфера" (МАБ); наводяться основні підсумки й результати цієї діяльності.

Ключові слова: Карпатський біосферний заповідник, сталий розвиток, ЮНЕСКО "Людина і біосфера"

Rybak M.P., Pokynchereda V.F., Yonash I., Rybak M., Kuzminskyi M. **Implementation of the concept of sustainable development within the Carpathian Biosphere Reserve**

The article demonstrates the results of work of the administration of the Carpathian Biosphere Reserve in the implementation of the concept of sustainable development within the Carpathian Biosphere Reserve as part of the World Network of Biosphere Reserves under the UNESCO program "Man and the Biosphere" (MAB); the main conclusions and results of this activity are presented.

Key words: Carpathian Biosphere Reserve, sustainable development, UNESCO Man and the Biosphere Program

Концепція сталого розвитку має доволі тривалу історію, але домінантною для нашої цивілізації вона стала лише в 1992 р. після прийняття "Декларації Ріо" на Конференції ООН з питань навколишнього середовища і розвитку. Вона являє собою системну суспільно-соціальну доктрину, яка спрямована на зміну стосунків людини і природи задля розширення можливостей економічного зростання та на створення скоординованої глобальної стратегії виживання людства, орієнтованої на збереження і відновлення природних спільнот у масштабах, необхідних для повернення до меж господарської місткості біосфери (Трофимова, 2010).

Концепція сталого розвитку базується принаймні на трьох обов'язкових складових: економічному зростанні, соціальному

прогресі та захисті довкілля і прагне тим самим до досягнення гармонії між людьми та суспільством з одного боку і природою з іншого боку. Саме таку мету ставлять перед собою, починаючи з 1995 р., і біосферні резервати, які створюються в рамках програми ЮНЕСКО "Людина і біосфера" (МАБ). Саме в той рік в м. Севілья, Іспанія, відбулася міжнародна конференція, присвячена біосферним резерватам. Її найбільшим здобутком стало прийняття Севільської стратегії для біосферних резерватів, а також Статутних рамок (Положення) для біосферних резерватів ЮНЕСКО, які були затверджені Генеральною конференцією ЮНЕСКО в листопаді 1995 р.

Севільська стратегія не тільки ставить перед біосферними резерватами цілі та за-

вдання, але й чітко визначає, яким повинен бути біосферний резерват 21 століття. Це не просто природоохоронна територія, а місце, де реалізується ідея гармонійного співіснування людини і природи, тобто іншими словами втілюється концепція сталого розвитку. Статутні ж рамки визначають правила управління діяльністю біосферних резерватів, встановлюють процедуру їх створення і, до речі, передбачають вилучення об'єктів, які не відповідають критеріям Севільської стратегії. Саме з цією проблемою тривалий час мав справу Карпатський біосферний заповідник (КБЗ) у контексті своєї територіальної структури і зонування, оскільки був створений ще до прийняття Севільської стратегії. І тільки завдяки надзусиллям, докладених адміністрацією установи впродовж 2016-2017 років, він зумів зберегти статус біосферного резервату ЮНЕСКО. В іншому випадку КБЗ не тільки був би виключений із Всесвітньої мережі біосферних резерватів, але й втратив би міжнародний статус відповідно до чинного законодавства України (Rybak M., Berkela Yu., Pokynchereda V., 2018).

Ідея щодо сталого розвитку стала одним із ключових елементів постсевільської концепції біосферних резерватів. Вона прописана в одній із трьох функцій біосферних резерватів, а саме функції розвитку, яка як раз і полягає, зокрема, в сталому соціально-економічному розвитку конкретної території. Під цю ідею модифіковано й зонування біосферних резерватів. Окрім заповідної і буферної зон, воно передбачає ще й створення території сталого розвитку (англ. – transition area), яку також називають транзитною, або перехідною, і яка не відноситься до природно-заповідного фонду. А це означає, що вона не має спеціальних обмежень щодо природокористування і може містити в своєму складі навіть населені пункти. Саме тут місцеві громади, природоохоронні установи, науковці, діячі культури, неурядові організації, приватні підприємства та інші землекористувачі повинні дійти згоди щодо розвитку ресурсів даної території та їх

використання з користю для людей, які тут живуть та працюють (Д. Робертсон Вернес, Д. Фол, 2004).

Карпатський біосферний заповідник веде свою історію від державного заповідника, створеного Постановою Уряду УРСР 12 листопада 1968 р. Його особливістю був режим суворої охорони, який унеможлилював будь-яку господарську діяльність, окрім наукових досліджень і збереження природних комплексів. 15 лютого 1993 р. заповідник отримав статус біосферного резервату ЮНЕСКО від Секретаріату програми "Людина і біосфера" (МАБ), а 26 листопада цього ж року – статус біосферного заповідника відповідно до Закону України "Про природно-заповідний фонд України" на підставі відповідного Указу Президента України. Нові статуси потягнули за собою нові завдання і значне розширення території заповідника з подальшим її зонуванням на основі зазначеного вище Закону України. На той час це зонування практично на 100% відповідало вимогам і для біосферних резерватів ЮНЕСКО. Проте після прийняття уже згаданої Севільської стратегії ситуація змінилася докорінним чином, в основному, як уже зазначалося вище, через невідповідність територіальної структури і функціонального зонування. Саме тому, власне як біосферний резерват ЮНЕСКО, КБЗ почав функціонувати лише із 2017 року, коли його територіальна структура була приведена у відповідність до критеріїв Статутних рамок (Положення) для Всесвітньої мережі біосферних резерватів ЮНЕСКО і було створено територію сталого розвитку – ключового елемента цієї міжнародної структури (Рибак, Покинчерета, 2017 в). Про це офіційно оголошено на 29 сесії Міжнародної координаційної ради програми "Людина і біосфера" (МАБ) (12-15 червня 2017 р., м. Париж).

У рамках виконання робіт з приведення територіальної структури і зонування КБЗ у відповідність до Статутних рамок (Положення) біосферних резерватів ЮНЕСКО, зокрема з метою формування території сталого розвитку біосферного резервату, ад-

міністрацією установи напрацьовано і підписано низку документів із державними органами і представниками місцевих територіальних громад, а саме:

- "Меморандум про співпрацю між Карпатським біосферним заповідником та Закарпатським обласним управлінням лісового та мисливського господарства щодо створення території сталого розвитку (transition area) в межах окремих державних лісогосподарських підприємств з метою забезпечення ведення лісового господарства на засадах сталого розвитку в регіоні" від 14.04.2016 р.

- "Декларації про співпрацю між Карпатським біосферним заповідником (резерватом) та 17 міськими, сільськими та селищними радами щодо визначення, у рамках програми ЮНЕСКО "Людина і біосфера", територій їхніх населених пунктів як території сталого розвитку (transition area)", підписані впродовж 2016-2017 рр.

На основі зазначених вище документів сформовано територію сталого розвитку загальною площею 136,9 тис. га, яка включає повністю або частково землі державних підприємств "Рахівське лісове дослідне господарство", "Ясінянське лісомисливське господарство", "Великобичківське лісомисливське господарство", "Брустурянське лісомисливське господарство" та "Мокрянське лісомисливське господарство" і населених пунктів Богдан, Луги, Видричка, Розтоки, Ясіня, Кваси, Ділове, Косівська Поляна, Луг, Чорна Тиса і Костилівка Рахівського району та Угля, Широкий Луг і Велика Уголька Тячівського району (Рибак зі співавт., 2019).

Першочерговим завданням КБЗ, уже в якості біосферного резервату ЮНЕСКО і в контексті його відповідності уже згаданій концепції біосферного резервату 21-го століття, стала реалізація ідеї гармонійного співіснування людини і природи. Передумовою цього, тобто належного збереження унікальних природних комплексів, раціонального та невиснажливого використання природних ресурсів, є впровадження ефективної

комунікації з територіальними громадами та іншими суб'єктами господарювання, які формують його територію сталого розвитку. Початком успішної співпраці адміністрації заповідника з територіальними громадами та бізнесом стало створення ще у квітні 2013 року Координаційної ради біосферного заповідника та започаткування її регулярної роботи, яка триває і понині. Як результат, вже на першому її засіданні укладено "Меморандум про співпрацю у збереженні і сталому використанні природних комплексів КБЗ, як частини об'єкта Всесвітньої природної спадщини ЮНЕСКО "Букові праліси Карпат і давні букові ліси Німеччини", у межах Рахівського району".

У рамках поглиблення співпраці з місцевими громадами, які на сьогодні знаходяться в межах території сталого розвитку, та з врахуванням істотних змін, які відбулися в останні роки, в першу чергу у зв'язку зі значним розширенням і перейменуванням об'єкта всесвітньої природної спадщини ЮНЕСКО, адміністрацією біосферного заповідника укладено ряд важливих документів для забезпечення основ співпраці з територіальними громадами в нових умовах. Серед них:

- "Меморандум про співпрацю в збереженні і невиснажливому використанні природних комплексів Карпатського біосферного заповідника, як частини транснаціонального об'єкта Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО "Букові праліси і давні ліси Карпат та інших регіонів Європи" та питаннях сталого розвитку прилеглих до нього територіях" від 08.10.2018 р. у межах Рахівського району.

- "Меморандум про співпрацю в збереженні і невиснажливому використанні природних комплексів Карпатського біосферного заповідника, як частини транснаціонального об'єкта Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО "Букові праліси і давні ліси Карпат та інших регіонів Європи" та реалізація концепції сталого розвитку на прилеглих до нього територіях" від 17.10.2018 р. у межах Тячівського району.

Також, у рамках реалізації функції розвитку біосферного резервату, зокрема в частині підтримки традиційних для Карпат типів природокористування і збереження ландшафтного і біологічного різноманіття, адміністрацією КБЗ укладено наступні угоди:

- "Угода про співпрацю з Діловецькою сільською радою у питаннях покращення ведення полонинського господарства, збереження полонинської культури і сталого використання природних комплексів на території Карпатського біосферного заповідника (полонини Вірник, Костан-Гропа, Галагажа в межах зони антропогенних ландшафтів Марамороського і Трибушанського природоохоронних науково-дослідних відділень)" від 03.05.2017 р.

- "Угода про співпрацю з Лужанською сільською радою у питаннях покращення ведення полонинського господарства, збереження полонинської культури і сталого використання природних комплексів на території Карпатського біосферного заповідника (полонини Старий, Пересліп, Пепелиця в межах Кісвлянського природоохоронного науково-дослідного відділення)" від 10.05.2017 р.

- "Угода про співпрацю з Костилівською сільською радою у питаннях покращення ведення полонинського господарства, збереження полонинської культури і сталого використання природних комплексів на території Карпатського біосферного заповідника (полонина Гропшора в межах Марамороського природоохоронного науково-дослідного відділення)" від 12.05.2017 р.

- "Угода про співпрацю з Лазещинською сільською радою у питаннях покращення ведення полонинського господарства, збереження полонинської культури і сталого використання природних комплексів на території Карпатського біосферного заповідника (полонини Козьмеска, Гропа, Занога, Головческа в межах Петрос-Говерлянського природоохоронного науково-дослідного відділення)" від 12.05.2017 р.

- "Угода про співпрацю з Косівсько-Полянською сільською радою у питаннях покращення ведення полонинського господарства, збереження полонинської культури і сталого використання природних комплексів на території Карпатського біосферного заповідника (полонини Урда, Флантус, Герешаска в межах зони антропогенних ландшафтів Кісвлянського природоохоронного науково-дослідного відділення)" від 15.05.2017 р.

- "Угода про співпрацю з Ясінянською селищною радою у питаннях покращення ведення полонинського господарства, збереження полонинської культури і сталого використання природних комплексів на території Карпатського біосферного заповідника (полонини Гропа, Стершора, Сирилівка, Ступи, Шумнеска в межах Кевелівського природоохоронного науково-дослідного відділення)" від 15.05.2017 р.

Загалом, в укладених упродовж 2017 р. Угодах прописано зобов'язання сторін щодо дотримання на полонинах встановленого природоохоронного режиму, належного ведення господарювання, порядку відновлення та ремонту тваринницьких і господарських приміщень, порядку і термінів оформлення дозвільних документів, які необхідні для забезпечення ведення полонинського господарства тощо. Крім згаданих вище Угод, з уповноваженими особами від територіальних громад щорічно укладаються окремі угоди щодо дотримання ними норм і правил під час випасання громадської худоби на полонинах, а також щодо відповідальності у разі їх порушень. Дозволом для випасання громадської худоби на полонинах слугує лісовий квиток, оформлений на уповноважену особу, який видається за клопотанням голів населених пунктів відповідно до рішення Науково-технічної ради заповідника.

Концепція сталого розвитку передбачає, зокрема, й підтримку традиційного природокористування. КБЗ має значні напруження в цьому напрямку, які стосуються притаманних місцевому населенню видів

активності. Серед них і полонинське господарство – невід’ємна складова гуцульської культури.

На території КБЗ історично випасається худоба мешканців практично всіх прилеглих населених пунктів. Серед свійських тварин впевнено домінують вівці, хоча чисельність ВРХ також є доволі суттєвою. Інші тварин, наприклад, коні чи кози, становлять мізерну частку, якою можна знехтувати. На рис. 1 і 2 наводиться динаміка чисельності худоби, яка випасалася на території біосферного заповідника упродовж останніх 5-ти років.

Як видно з діаграм, чисельність свійських тварин невпинно зменшується, так само як і площі випасів. Останні за п’ять років зменшилися майже на тисячу гекта-

рів і на сьогодні становлять близько 4 тис. га і це за умови, що площа усіх придатних для випасу полонин на території КБЗ перевищує 5 тис. га. Звичайно, що така ситуація не може не турбувати адміністрацію установи, яка докладає чимало зусиль, щоб підтримати полонинське господарство на своїй території. Заходи, які вживає керівництво КБЗ, включають покращення стану доріг до полонин, забезпечення вівчарів і пастухів дровами та діловою деревиною для ремонту існуючої інфраструктури, збільшення їх доходів за рахунок туристів, створення умов для ефективнішого захисту худоби від хижаків тощо. Їх послідовне й системне втілення сприятиме стабілізації чисельності свійських тварин під час літування на території КБЗ.

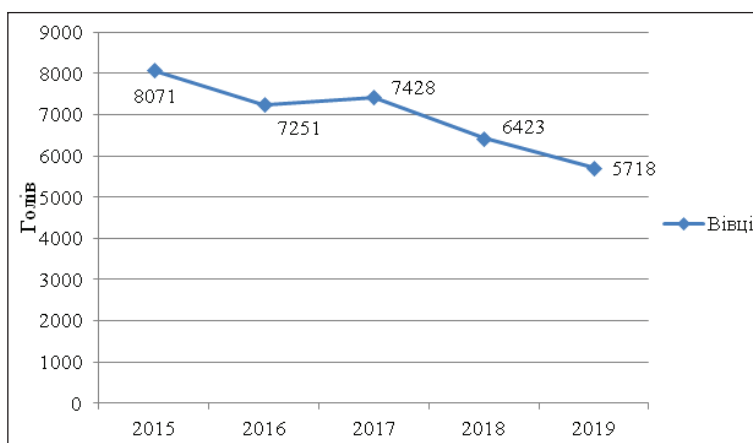

Рис. 1. Динаміка чисельності овець під час випасання на території КБЗ протягом 2015-2019 рр.

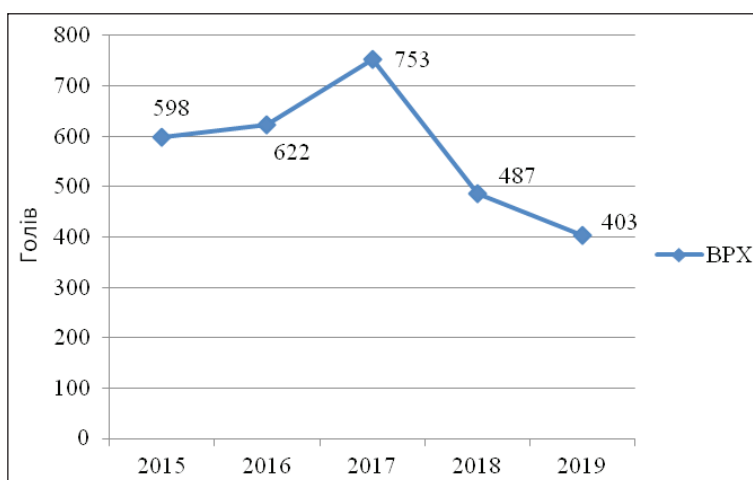

Рис. 2. Динаміка чисельності великої рогатої худоби під час випасання на території КБЗ протягом 2015-2019 рр.

У рамках співпраці між КБЗ і територіальними громадами, значна частина місцевого населення забезпечується паливними дровами і деревиною для господарських потреб (рис. 3) та, в порядку загального використання ресурсів на території зони антропогенних ландшафтів, отримує дозволи на проведення збору грибів, дикорослих плодів і ягід для власного споживання на безоплатній основі. Також дозволи надаються на проведення інших видів традиційного природокористування, наприклад сінокосіння (Рибак, Покин'ячерда, 2017 а).

Наведена діаграма демонструє, що місцеве населення, включно з працівниками заповідника, щорічно отримує з території КБЗ до 8500 м³ паливних дров і технічної деревини. Цієї кількості достатньо для забезпе-

чення потреб близько 700 дворого господарств, з яких значна частина знаходиться на межі заповідної території. Також цей показник включає і потреби полонинського господарства, на задоволення яких КБЗ виділяє близько 70-80 м³ паливних дров щороку.

Додатковий заробіток місцеві мешканці отримують від рекреаційної діяльності КБЗ, територію якого щороку відвідують близько 35 тисяч туристів. Вони, як правило, задіяні у наданні різноманітних послуг відвідувачам, таких як проживання, харчування, проведення екскурсій, продаж сувенірів тощо. Динаміка відвідування території Карпатського біосферного заповідника протягом 2015-2019 рр. відображена на рис. 4.

Діаграма на рис. 4 відображає тенденцію до зростання кількості відвідувачів те-

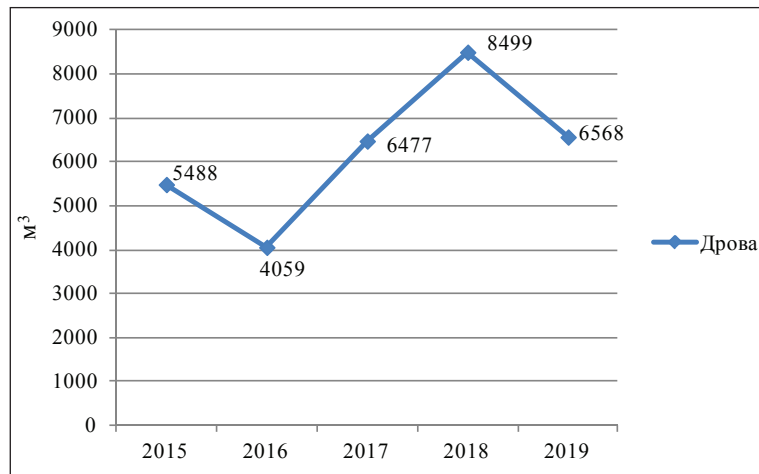

Рис. 3. Динаміка забезпечення місцевого населення паливними дровами і деревиною для господарських потреб із території КБЗ протягом 2015-2019 рр.

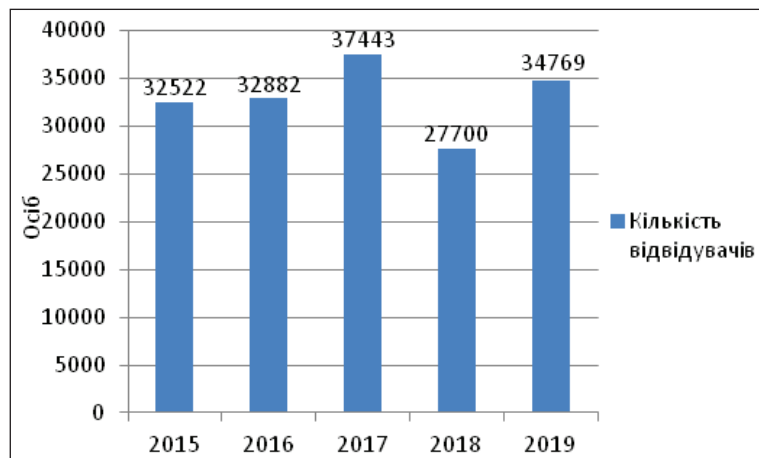

Рис. 4. Динаміка відвідування території Карпатського біосферного заповідника протягом 2015-2019 рр.

риторії КБЗ за останні роки. Ця тенденція яскраво проявилася, починаючи з 2014 р., коли відбулася анексія Криму Росією. 2018 рік випадає з цього тренду, але різке зменшення відвідувачів цього року пов'язане з дуже коротким періодом цвітіння у Долині нарцисів у зв'язку із засушливою весною. А цей масив є найбільш відвідуваним серед усіх ділянок КБЗ і приймає щорічно близько половини наших туристів.

Важливо зазначити, що збільшення кількості відвідувачів разом із розширенням асортименту послуг чітко корелює з розмірами надходжень від надання рекреаційних послуг до бюджету КБЗ. Динаміка надходжень коштів до спеціального фонду державного бюджету КБЗ від надання платних рекреаційних послуг відображена на рис. 5.

Доцільно наголосити, що така ж закономірність характерна і для доходів місцевого населення, яке активно працює з туристами, надаючи їм різні послуги і реалізуючи традиційні місцеві товари.

Важливими документами для зміцнення ролі Карпатського біосферного заповідника у впровадженні ідей сталого розвитку гірських територіальних громад стали Доручення Президента України та Розпорядження Кабінету Міністрів України щодо сталого розви-

тку і благоустрою населених пунктів української частини об'єкта Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО "Букові праліси Карпат та давні букові ліси Німеччини", а також Доручення Кабінету Міністрів України щодо порядку та джерел фінансування зазначених заходів. Станом на сьогодні певна частина цих заходів вже впроваджена, проте значна їх частина все ще чекає на фінансування з боку держави (Рибак, Покин'єра, 2017 б).

Імідж і рівень підтримки заповідника населенням залежить також від спроможності установи надавати територіальним громадам допомогу щодо підтримки інфраструктури населених пунктів та їх благоустрою. Тому запровадження сплати заповідником податку на землю до місцевих рад і спрямування коштів українсько-німецького проєкту "Підтримка природно-заповідних територій в Україні" на підтримку територіальних громад стало потужним чинником у покращенні відношення населення до нашої установи. Адже зазначені вище кошти дають можливість місцевим громадам активніше реалізовувати першочергові заходи щодо вирішення їх найболючіших проблем і, загалом, створюють умови для довгострокового сталого розвитку гірських територій у межах Карпатського біосферного резервату.

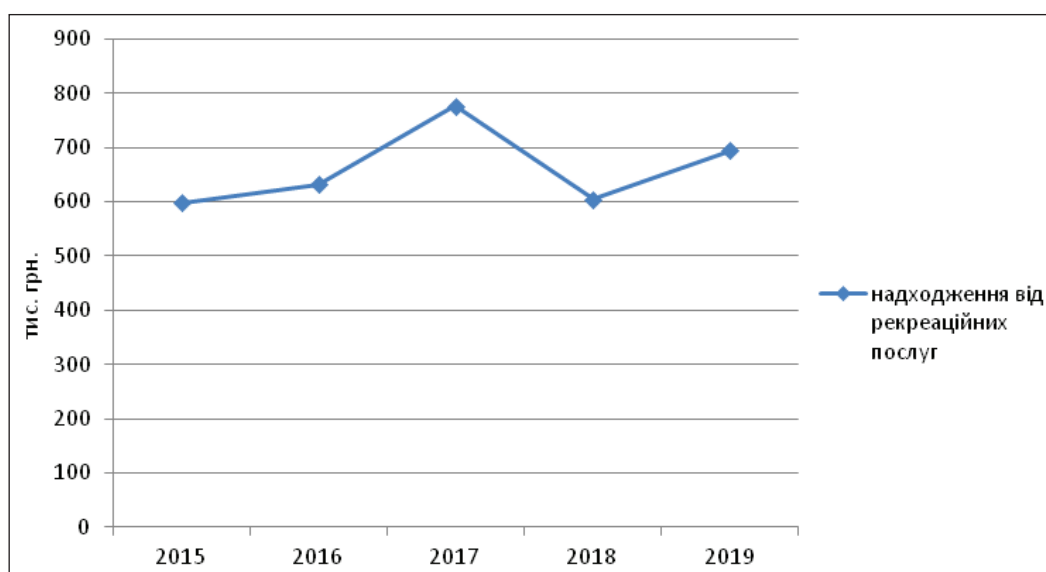

Рис. 5. Динаміка надходження коштів до бюджету Карпатського біосферного заповідника від надання платних послуг, пов'язаних із рекреаційною діяльністю, за період із 2015 по 2019 рр.

У цьому контексті важливо зазначити, що починаючи з 2019 року Карпатський біосферний заповідник, у відповідності до норм чинного земельного законодавства, став потужною бюджетоутворюючою установою для 15-ти територіальних громад, які знаходяться на території сталого розвитку. Так, за 2019-ий рік і 6 місяців 2020 р., КБЗ переказав на їх рахунки податків і зборів на суму 52 099 867 грн., з яких більшу частину, а саме 45 698 546 грн., становить власне земельний податок. Обсяги сплати податків установою до державного та місцевих бюджетів упродовж 2015-2019 рр. наведені на рис. 6.

Як видно з діаграми, КБЗ за останні 5 років постійно збільшував виплати до державного і місцевих бюджетів. Незначне зменшення відрахувань до державного бюджету у 2016 р. сталося за рахунок зміни системи оподаткування, а саме зменшення єдиного соціального внеску (ЄСВ) із 36,8% до 22%. У той же час, особливо різке зростання відрахувань до місцевих бюджетів відбулося у 2019 р. Воно безпосередньо пов'язано із запровадженням земельного податку, який і дав такий колосальний ефект.

На початку 2020 року адміністрацією заповідника запроваджено інноваційну фор-

му для установ ПЗФ України щодо співпраці з місцевими територіальними громадами. Мова йде про Програми соціально-економічного та культурного розвитку населених пунктів Рахівського і Тячівського районів та м. Хуст на 2020-2022 роки, проєкти яких підготовлено та подано на розгляд місцевих рад у квітні ц.р. До переліку потенційних партнерів входять 11 міських, селищних і сільських рад Рахівського району (м. Рахів, смт Ясіня, села Видричка, Богдан, Луги, Білин, Кваси, Костилівка, Ділове, Луг і Косівська Поляна), 3 сільські ради Тячівського району (Угля, Велика Уголька і Широкогий Луг) і міська рада Хуста.

Проєктами програм визначено організаційні і практичні заходи щодо створення умов для розвитку туристично-рекреаційної діяльності, зокрема сільського та екологічного туризму, ведення традиційного господарювання та забезпечення охорони довкілля на території природоохоронної установи, а їх виконання забезпечить довгостроковий сталий розвиток населених пунктів Рахівщини, Тячівщини та міста Хуст як в інтересах охорони природи, так і місцевих громад.

Для реалізації завдань вищезгаданих Програм передбачається запровадження механізму фінансування заходів за рахунок

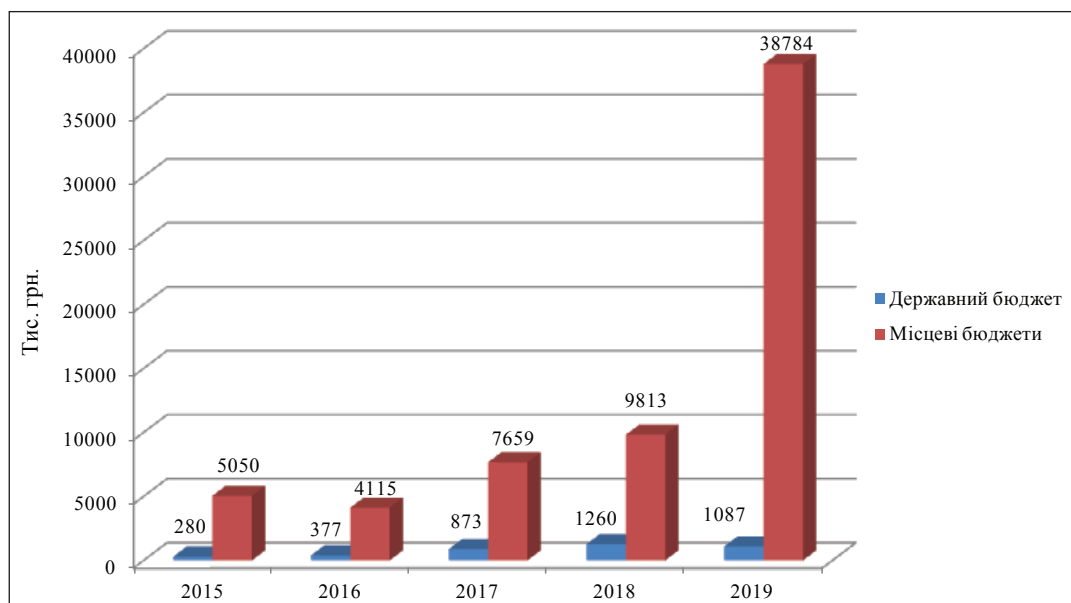

Рис. 6. Динаміка обсягів відрахувань КБЗ до державного і місцевих бюджетів упродовж 2015-2019 рр.

коштів сільських бюджетів шляхом субвенцій із місцевих бюджетів до державного бюджету згідно з попередньо погодженими та затвердженими планами для кожного населеного пункту. Відповідно до цих Програм передбачено загальне фінансування заходів на території КБЗ протягом 3-х років на суму понад 15 млн грн.

Успішне виконання Програм соціально-економічного та культурного розвитку населених пунктів дасть змогу забезпечити:

- довгостроковий сталий розвиток населених пунктів Рахівщини, Тячівщини та міста Хуст;
- нове дихання для рекреаційної діяльності, зокрема сільського й екологічного туризму;
- розбудову рекреаційно-туристичної і господарської інфраструктури;
- підтримання показових демонстраційних господарств і народних промислів;
- створення кращих умов для відпочинку і відповідне збільшення числа відпочивальників;

- подальший розвиток культури ведення полонинського господарства, в тому числі і як туристичної атракції;

- збереження цінних природних комплексів та об'єктів;
- можливість оперативного усунення наслідків стихійних лих;
- збільшення зайнятості місцевого населення і їх добробуту;
- покращення умов праці;
- зростання надходжень до місцевих бюджетів тощо.

Наведені вище інформація і конкретні приклади свідчать, що адміністрація КБЗ докладає значних зусиль для ефективного використання і збереження природних ресурсів на території біосферного резервату, всіляко підтримує населення у веденні ним традиційного природокористування, активно сприяє розвитку місцевих територіальних громад і тим самим реально впроваджує тут у життя концепцію сталого розвитку.

Рибак М.П., Покинйчереда В.Ф. Досвід Карпатського біосферного заповідника у збалансованому розвитку гірських територіальних громад // Природоохоронні, історико-культурні та екоосвітні аспекти збалансованого розвитку Українських Карпат: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 15-й річниці НПП "Гуцульщина" (м. Косів, Івано-Франківська обл. 8-9 червня 2017 року). – Косів: ПП Павлюк М.Д., 2017 а. – С. 352–357.

Рибак М.П., Покинйчереда В.Ф. Співпраця з місцевими громадами як запорука збереження об'єкта Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО "Букові праліси Карпат і давні букові ліси Німеччини" // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції з нагоди 10-річчя включення букових пралісів Карпат до переліку об'єктів Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО (м. Рахів, 26-29 вересня 2017 року). – Львів: Растр-7, 2017 б. – С. 272–281.

Рибак М.П., Покинйчереда В.Ф. Від Карпатського біосферного заповідника до Карпатського біосферного резервату // Природоохоронні, історико-культурні та екоосвітні аспекти збалансованого розвитку Українських Карпат: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 15-й річниці НПП "Гуцульщина" (м. Косів, Івано-Франківська обл. 8-9 червня 2017 року). – Косів: ПП Павлюк М.Д., 2017. – С. 346–351.

Рибак М., Покинйчереда В., Забродін В. Про деякі аспекти співпраці з громадами у межах Карпатського біосферного резервату // Природа Карпат: науковий щорічник Карпатського біосферного заповідника та Інституту екології Карпат НАН України. – 2019. – № 1 (4). – С. 96–101.

Робертсон Вернес Д., Фол Д. Біосферні резервати, транскордонні резервати та Карпатський біосферний заповідник (Україна) // Наук. Зап. Держ. природознав. музею. Львів, 2004. – 20. – С. 11–18.

Трофимова В.В. Концепція сталого розвитку як основа постіндустріальних моделей розвитку // Інвестиції: практика та досвід. – 2010. – № 8. – С. 33–37.

Rybak M., Berkela Yu., Pokynchereda V. Key directions of the Carpathian Biosphere Reserve (department for scientific research and international cooperation) // Зелені Карпати, спецвипуск, 2019. – Р. 10–28.